

Повернуті імена. П.О. Куліш: письменник, етнограф, мовознавець

Куліш творив свою мову – нашу
літературну мову – з поглядом
на майбутнє, з погляду на шлях
її майбутнього розвитку.

В. І. Сімович

У статті на матеріалі прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення оприявлено мовний портрет Пантелеймона Олександровича Куліша.

Ключові слова: варіантність, ідіолект, мовне довкілля, мовна норма, першодрук, східнополіський говір.

Сьогодні, наближаючись до 200-річчя від дня народження Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897), мусимо визнати, що несправедливо забуте ім'я «правдивого свідомого творця української літературної мови» [14, с. 148] нарешті повернулося у вітчизняну науку – першочергово як автора «Чорної ради», про це переконливо свідчить шкільна програма.

Попри значне пожвавлення кулішезнавства з кінця 80-х рр. ХХ ст, мові П. О. Куліша присвячено загалом не так багато праць, як можна було сподіватися. [По довгому замовчуванні (після плідних 20-х рр. ХХ ст., коли творчість П. О. Куліша була об'єктом посиленого літературознавчого та мовознавчого вивчення, згадки про мову письменника були принагідними, переважно негативними і в контексті протиставлення мовотворчості Т. Г. Шевченка) знаковою для активізації кулішезнавства в Україні стала 170-та річниця від дня народження Пантелеймона Куліша – початок т. зв. «третьої хвилі» досліджень [докладніше див. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Л., 2009. –С. 14–22]]. Разом з тим ще в 30-х рр. ХХ ст. В. І. Сімович звернув увагу дослідників на твори письменника як на такі, що «читати їх треба для їх мови. Це – краса, нев'яла краса, це – музика слова, ця їх мова, мова, яку Куліш вироблював як неперевершений досі ніким знавець її законів, її духа, її складні, знавець тих шляхів, якими вона має йти у своєму розвитку» [15, с. 404]. На жаль, і на

початку ХХІ ст. лінгвістичні студії здебільшого одноманітно «обертаються» навколо мовної постаті Пантелеймона Куліша за давно знайомими траєкторіями, що їх означили І. І. Огієнко, В. І. Сімович, В. К. Чапленко, Ю. В. Шевельов: міркування цих відомих учених та інших визначних шанувальників мовотворчості письменника розібрано буквально по цеглинках, однак досі не укладено спеціальних словників мови П. О. Куліша, не здійснено інвентаризації та докладної характеристики фонетичних, граматичних і лексичних рис його мови, без чого питання про роль письменника в історії літературної мови залишається відкритим.

Пропоновану статтю спрямовано на оприявлення мовного портрета Пантелеймона Олександровича Куліша (принаймні окреслення характеристичних рис його ідіолекту), а це передбачає «моделювання мовного світу письменника як окремого мовця, дослідження репертуару і генези його мовних рис, визначення його лінгвальних пріоритетів» на підставі автентичних текстів [1, с. 21], зокрема, прижиттєвих першодруків П. Куліша; вилучені в цих джерелах мовні одиниці треба проаналізувати на тлі сучасної авторові писемної практики та локального мовного довкілля, які могли впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту [1, с. 40]. Самоочевидно, що й сам жанр розвідки, і обсяг, продиктований жанром, унеможливлюють розгорнуте висвітлення викладених вище дослідницьких процедур – це масштаб дисертаційної роботи чи монографії, проте репрезентація результатів такого типу робіт цілком вписується у формат публікації. [Названі роботи підготовлені в Інституті української мови НАН України під керівництвом д. філол. н., проф. П. Ю. Гриценка: див. Кумеда О. П. Ідіолект П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : дис. ... кандидата філол. наук. – К., 2011; Кумеда О. П. Мова П. О. Куліша та його східнополіське діалектне оточення : монографія. – К., 2015].

Моделювання мовного світу письменника включає вивчення психологічних, особистісних передумов його мовотворчості, витоків формування його мовної особистості, серед яких і питоме мовне середовище, у якому народився та зростав автор. Для П. О. Куліша первісним мовленнєвим довкіллям став східнополіський говір північного наріччя. [П.О. Куліш народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер

Шосткинський р-н Сумської обл.). Дитячі та юнацькі роки провів на східному Поліссі (спочатку на батьківському хуторі, далі, навчаючись у повітовому училищі, а потім у гімназії Новгород-Сіверського), а з 1883 р. оселився в маєтку дружини на хуторі Мотронівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де майже безвиїзно провів останні чотирнадцять років свого життя]. Сам письменник непересічне значення рідної говірки обґрунтовував так: “Переняте серед чужих людей забуває чоловік при лихій годині, при старості, або в чужому товаристві; не забуває тільки того, чого набравсь у рідньому запічку або посеред ровесників за молоді пам’яті”¹ [10, с. 434]. Зв’язок П. О. Куліша з Чернігівщиною впродовж усього життя не уривався, хоча й не проживав тут стало (тривалий час перебував поза Україною – у Петербурзі, Варшаві, Львові, подорожував Центральною та Західною Європою): в отчому краї розпочав літературну діяльність, у різні роки зібрав багато фольклорного матеріалу, часто згадував рідні місця в низці своїх творів, активно контактував із земляками [Передусім в особі дружини – Олександри Михайлівни Білозерської (в українській літературі відомій під псевдонімом *Ганна Барвінок*) – П. Куліш знайшов українськомовного однодумця, друга й помічника; її разом із братом В. М. Білозерським Ю. В. Шевельов визнав «виразними чернігівцями» [16, с. 170]; В. М. Білозерський з 1842 р. і до кінця життя був щирим товаришем письменника, співпрацював з Пантелеймоном Кулішем у часописі «Основа» (1861–1862 рр.) як його офіційний редактор; П. О. Куліш багато листувався з іншими членами родини Білозерських, а в листі до П. О. Плетньова поділився такими спостереженнями про це чернігівське сімейство: «Часто поются украинские песни... Отец этого семейства... отличался необыкновенным даром слова... Его влияние отразилось на его жене, которая рассказывает необыкновенно увлекательно. Особенно это увлекательно для меня, потому что она в своём семейном кружке иногда откладывает в сторону русский и повествует чисто помалороссийски» [11, I, с. 145]]. Вхідження П. О. Куліша в літературу – це перші кроки краєзнавця, фольклориста-аматора, творча уява якого прокинулася у рідномовному оточенні, локалізованому в “народній речі” батьківської домівки; саме в ній треба вбачати як відправну точку формування мовної особистості письменника, так і взаємопов’язані з цим процесом первні етнографічного досвіду й фольклорно-збиральницької діяльності Пантелеймона Куліша. Промовистими є, наприклад, такі факти, засвідчені самим П. О. Кулішем в

¹ Правопис цитованих джерел збережено.

автобіографічному нарисі «Жизнь Куліша»: навчаючись у Новгород-Сіверській гімназії (1833–1836), написав свій перший літературний твір українською мовою – «Циган» (альманах “Ластівка”, 1841) – “з оповідання своєї матері” [5, с. 34] [Оповідання «Циган» започаткувало цілий «воронізький» цикл П. Куліша – низку прозових етнографічних творів, у яких ідеться про невелике містечко Вороніж, де народився письменник [9, с. 35]]; під час навчання в Київському університеті (з 1839 р.) упорядкував збірник пісень, “що записав від матері” [5, с. 283].

«Записки о Южной Руси» (СПб., 1856–1857 pp.) – як «нова своєрідна форма фольклористично-етнографічного дослідження» [3, с. 7] – оприявнили хист не тільки Куліша-фольклориста (ретельного збирача й водночас науковця), а й Куліша-філолога, мовознавця. П. О. Куліш перший і єдиний з усіх тогочасних фольклористів розробив для своїх записів спеціальний фонетичний правопис (від часу видання ЗОЮР відомий як «кулішівка»), за допомогою якого значно скоротив дистанцію між «малороссийским правописанием» та «южнорусским произношением». Запровадження нової орфографії (з докладними коментарями до неї у вступній статті «О малороссийском правописании») засвідчило прагнення упорядника до якомога точнішого відбиття специфічних рис тієї чи іншої говірки, пильне ставлення до найменших подробиць живої вимови (включно з особливостями діалектної акцентуації) [7, с. VII–IX], що характеризує мовознавця-діалектолога. Такий фаховий підхід П. О. Куліш застосовував і до численних зразків селянської розмови, які сприймав як неодмінний складник усього фольклору [9, с. 234]; сучасні лінгвісти вбачають у подібних записах цінне джерело нових мовних свідчень у зв’язку «з посиленням зацікавлення текстом як основним об’єктом філології і мовцем як особистістю, яка породжує текст» [2, с. 8; 6, с. 120]. Разом з тим, на відміну від сучасного науковця, фольклорист уважав своїм обов’язком втручання в діалектний текст, що підтверджують як коментарі П. О. Куліша до матеріалу, записаного в с. Олександрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії [з одного боку, упорядник збірника засвідчує точність фіксації («Здѣсь приводятся подлинныя слова его», тобто оповідача), з іншого, указуючи на специфічні риси східнополіського говору, відверто заявляє про їх інтерпретацію відповідно до загальної української вимови, крім тих з них, які окреслив як «непротивныя слуху степовика»] [7,

с. 46]], так і спостереження дослідників ЗОЮР [А. П. Лобода спостеріг, що фольклорні тексти, записані в різних говіркових ареалах, не різняться мовою, оскільки не відбивають специфічних діалектних рис [12, с. 1555]; В. М. Івашків, здійснивши текстологічне зіставлення рукопису й друкованого видання ЗОЮР, виявив редакторську роботу П. О. Куліша над лексикою записаного матеріалу [8, с. 312]]. Вочевидь, численні приклади редакторської роботи упорядника над матеріалами «Записок...» маніфестують позицію вченого, свідомого своєї ролі у формуванні мовно-літературного стандарту.

П. О. Куліш творив у той час, коли нова українська літературна мова зазнавала активної нормалізації, однак не було інституцій, які б регулювали мовний процес, отже, цілком природно, попри сприйняття наддніпрянсько-полтавських говорів як найбільш зразкових серед інших українських говорів, кожний письменник у мові своїх творів відображав передусім рідний йому говір [13, с. 23]. Ареалогічне прочитання мови першодруків творів Пантелеймона Куліша засвідчило закоріненість ідіолекту письменника в первісну лінгвальну субстанцію свого довкілля – східнополіські говірки. [В основу дослідження було покладено такі першодруки творів П. О. Куліша: роман «Чорна рада» (1857), історичний нарис «Хмельницина» (1861) та автобіографічний нарис «Жизнь Куліша» (1868), оповідання «Орися» (1882); неприжиттєве видання поеми «Маруся Богуславка» (1909); матеріали з текстів письменника зіставлено зі свідченням діалектологічних джерел, насамперед «Атласу української мови», різноманітних описових студій та діалектних словників; додатково ці матеріали перевірені під час експедиції в 2009 р. у с. Макове, с. Клишки, с. Чапліївка Шосткинського р-ну; с. Слоут Глухівського р-ну Сумської обл.; хут. Мотронівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл., які біографічно пов'язані із життям і творчістю П. О. Куліша; чимало цінних матеріалів зберігають етнографічні записи середини XIX ст., зокрема П. О. Куліша [ЗОЮР] та Б. Д. Грінченка. Така методика дозволила перевірити ступінь наявності / відсутності діалектних рис рідномовного середовища П. О. Куліша в текстах прижиттєвих першодруків його творів; з'ясувати генезу мовних рис автора в контексті східнополіського діалекту; висунути гіпотезу щодо меж узуального і власне авторського серед зареєстрованих у текстах одиниць та щодо причин вибору письменником мовних засобів з-поміж низки альтернативних варіантів, окреслити лінгвальні пріоритети П. О. Куліша].

Вплив питомого мовного оточення був більш відчутним на ранніх етапах творчої діяльності П. О. Куліша. Так, текст «Чорної ради» (1857 р.) фіксує низку фонетичних рис, яких або не виявлено в пізніших першодруках (рефлекс [и] відповідно до *ě в ненаголошеній позиції та *o в префіксах –

*Билозѣрець, нижнійшими і здиймала*², *одибью, пидніме*; рефлекс [y] (< *e) – *матюнко*; альтернація рефлексів *e залежно від наголосу: *дѣгтяніхъ, дѣгтярь* – *дігтю, дігтемъ*; протетичний [j] перед [y] – *юлицю*), або відбито обмежено, на тлі численних альтернантів (утрата [й] у сполуці [йн'] – *заняли і зайняли*, хоча першодрук 1857 р. без варіантів фіксує *виняти, доняла, заняті*). З-поміж інших текстів його вирізняє також частотне змішування [и] та [е] не лише в ненаголошеній позиції, але й під наголосом (у *кишені, по кишеняхъ* – *кешенями*; *ниначе* – *неначе*; *сидить, не всидівъ* – *седіти, сежу, не всѣдить*), крім того, першодрук 1857 р. репрезентує найбільше написань з *е*. Цей перелік *ранніх* фонетичних рис доповнюють і ті, які ввійшли до реєстру морфологічних маркерів ідіостилю П. О. Куліша. Зокрема, тільки в тексті 1857 р. виявлено форми двоїни в сполученні з числівником *два* (*дві парі волівъ, два слові*); явище стягнення в присвійних займенниках (*своѣму, моѣму, мому*); флексію *-и* в числ. *одни, други* та займ. *яки*; повторювану заперечну частку *ни* (*ні шабель, ни сагайдаківъ*); частки *не-* та *ни-* (*де-негдѣ, не дѣ, не ко́му, не вро́ку, несенітницю*); прийменник *скрізь* 'крізь'; найширше зафіксовано прийменники *к* (*ік*), *замісь* та частку *ні* в позиціях, типових для частки *не* (*де ні, звідки ні*). Імовірно, до *ранніх* рис треба віднести й ті, які паралельно з текстом 1857 р. відбиває також першодрук 1861 р., зокрема, це флексія *-и* в наз. відм. множини присвійних прикметників (*Мазепини, струсеви*), одиничних усічених словоформ (*ради й ми, загони козацьки*), присвійних займенників (*ваши, наши*); на тлі безальтернативних уживань *ваши, наши* (1857 р.) поява окремих форм на *-і* (1861 р.) може свідчити про трансформацію однієї з рис мови письменника.

Загалом звуковий склад мови текстів, створених у період 50–90-х рр. XIX ст., засвідчує широкий репертуар фонетичних варіантів усіх зафіксованих рис у вокалізмі та консонантизмі, напр.: фонему */o/ в тих самих фонологічних умовах графічно передано як *и, і, о, у* (*на, в, у тім* – *на тим; поход* – *похід; табор* – *табур; у Мотроновці* – *у Мотронівці; звѣрхность* – *звѣрхність; безголівье* – *безголівья; конецъ* – *кінець; рівесниками* – *ровесники; окном* – *вікно; відійде* – *одійде; зопхнули* – *зіпхнули*); фонему */e/ – як *е, ё, и, і, у*

² Свідчення про наголос містять тільки два першодруки *ранніх* текстів П. О. Куліша (50–60-ті рр. XIX ст.) – «Чорної ради» та «Хмельнищини».

(Ки́евський – Ки́ївський – Ки́ївський; бере́г – бе́ріг; ле́довіх – ле́дяними; мате́рок – маті́рок і ма́тюрко; перо́м – пи́ро́мь – пі́ро, пі́ром); фонему */ě/ – як **е, и, і** (Бі́лозерець – Би́лозерець; се́мья – сі́мья; у крепа́цтві – крі́пацтва; стреля́ти – стрі́ляють); варіантними є рефлексі фонемі */i/ (ви́тати, зави́тає – приві́тати, приві́таннє; не ми́нетця – не мі́нетця); зредукованих [ѣ], [ѣ] у сполуках *trѣt, tlѣt, trѣt, tlѣt* – **е, и, і** (крива́ві, крива́вого – крива́ва, покрива́влену; хри́стіти, охри́стіти, пере́хри́стілись – хри́ще́ним – хрестився, охреститись, пере́хрестились; тре́во́жилась, тре́во́гу – трі́во́житись, трі́вога, ро́стрі́во́жені); спостережено хитання у відбитті опозицій приголосних за твердістю / м'якістю – /д/ - /д'/, /з/ - /з'/, /л/ - /л'/, /н/ - /н'/, /р/ - /р'/, /с/ - /с'/, /т/ - /т'/ (база́рь, але й базарю́, і базару́; зві́рь – зві́рь, але тільки зві́ря, зві́рю, зві́рювата; вдово́лнилися – вдово́льнилася; гу́льтайства – гу́льтяйства; ле́дві – ле́дві; не́нці – не́ньці; ня́нчити – ня́ньки; не су́ньс – су́нься; пі́сню – пі́сьнях); м'якості шиплячих (ба́чать – ба́чять; За́порожжя́ – За́порожжа́; ле́жала – ле́жять, по́ложять), а також у відбитті [г] - [г] у запозиченнях (гва́лт – гва́лтовний; о́гира – о́гер) та [гд] < *g(ъ)d у прислівникових формах (ино́ді, ні́где, то́гді – иноді́, ні́де, тоді́); спорадичне вживання [u] відповідно до *dj (споря́жав – споря́джено; су́жена – су́джену), епентичних приголосних (пій́ду – пі́ду; тре́йті́й – тре́ті́й) та ін. Таку саму варіантність засвідчують записи східнополіського діалектного мовлення, здійснені в різний час – упродовж понад сторіччя.

Перелік рис, що підтверджують сталу зорієнтованість П. О. Куліша на варіативне народне мовлення найближчого мовного довкілля значно ширший. Зокрема, у вокалізмі це: випадки акання в словоформах *атаманне́; Ахті́рицина; ба́гатий, ба́гачі, ба́гатитця...*; на *Ганча́рівці; ка́мишахъ; монасти́р, монасти́рські...*; *патре́тъ* 'портрет'; *Сла́вьян, сла́вянський...*, частина з яких має альтернанти з **о**; гіперичного окання (*горя́чими, да́рмо, О́ндрій*), сингармонізму (*по́кланя́ється, сна́вида́є*) та морфологічного вирівнювання (*допо́мога́ли, зне́мога́ти*); спорадично – укання (*забу́бони, уну́ки*); наявність приставних [и] та [і] (*и́змагати́сь, и́йти, і́ще*); у консонантизмі це: послідовне вживання [v] із *g (*дзерка́ло, за́дзвонено*); асимілятивні зміни приголосних у

префіксах, прийменниках та в ін. позиціях (*роскішъ, запорозці, довговішній*); непротезовані форми (*отчизна, огонь, острим, у ульні*); афереза (*одно 'дного, темрява 'бгорнула*).

Східнополіський говірковий ареал проступає і на морфологічному рівні мови текстів П. О. Куліша. Так, письменник був послідовним у відбитті таких рис, як: флексія *-е* в наз. відм. множ. іменників, які в однині мають суфікс *-ин-* (*люде, миряне*); початковий *с-* у вказівних займенниках (*сей, сёго*); суфікс *-ійш-* у формах вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників (*безпечнійше, давнійшихъ*); флексія *-у (-ю)* в місц. відм. іменників II відміни однини (*у будиночку, по кухлику*); короткі дієслівні форми на *-с'* (*здивувавсь, бравсь*), повні форми 3-ї особи однини на *-є* (*иззиває, рушає*). Впливом рідномовного оточення в текстах П. О. Куліша зумовлені також членні нестягнені форми прикметників (*рицарський, Дніпровий*) та займенників (*инишій, оттий, тее, тую*); обмеженість функціонування закінчення *-ім* у формі місц. відм. прикметникових форм (*въ червонімъ, въ однімъ*); стягнення в означальних (*зъ усею сімъею*) та вказівних займенниках (*не покалявъ тий золотої слави*). Як звуковий склад, так і граматику першодруків Пантелеймона Куліша засвідчує багатство говіркової палітри: паралелізм форм виявлено в іменниках III відміни род. відм. одн. (*крови – крові, криві; матери – матері*), наз. множини (*мечети, пакости і маетності, розкоші*) та I відміни на шиплячий (*Польци – Польці*) – флексії *-и / -і* з перевагою *-и*; у двоїні після шиплячого – флексії *-і / -и* з перевагою *-і* в прижиттєвих текстах (*вічи, плечи, уши* та *вічі, плечі*); у займенниках 3-ї особи з прийменниками – з ініціальним *н-* (*неі, них, ним*) та без нього (*ёго, іх*); у дієсловах 3-ї особи множини II дієвідміни – флексії *-уть* та *-ать* (*гатють і побачять*); варіювання у відбитті сполучників *да, дак – та, так*; розмаїття фонетичних варіантів модальної частки *тільки* (*тільки, тільки, тільки*), прислівника *скільки* (*скільки, скільки, скільки*) та ін.

Імовірно, як вияв народнорозмовної орієнтації П. О. Куліша треба розцінювати наявність у його першодруках численних фонетико-морфологічних варіантів лексем (*грабувати, рабувати; заверуха і заверюха; на поворот, наповоротмя; одвіт і одповідь, одвітовати і одвічати, одказувати і*

відказувати; остатись, зостатись; після, опісля і по́слі, навпо́слі; потривати, постривати і потрівати, пострівати; проти, против; семряга, семряжка і сімряга, сіромяга; супроти, супротив; тоді, тогді; узріти, зуздріти), синонімів (болізн̄ь і хвороба, хоро́ба; боржій, скорій; годи, літа, роки; думка, мисль; зі́зда, зоря; лу́чче, лі́пше, кра́ще; свари, чвари та ін.). Осердя лексичного складу мови першодруків Пантелеймона Куліша становлять загальнонародні елементи східноукраїнського поширення. До більш чи менш поширених територіально діалектних слів, їхніх значень і варіантів за життя письменника можна віднести, наприклад, такі: *баляндраси* ‘пусті, веселі розповіді, розмови про щось незначне, несерйозне’, *гуторити* ‘розмовляти’, *ділованне* ‘паркан’, *копотіти* ‘стукати, тупотіти, бігти дрібним кроком’, *інде* ‘місцями, подекуди, де-не-де; в іншому місці; не тут’, *ке* ‘дай, подай; ану; глянь, дивись’, *ознаймувати* ‘давати знати про що-небудь; сповіщати, повідомляти’, *печина* ‘перепалений шматок глини або цеглини, що відпав від печі’, *підпарубочий* ‘підліток’, *раяти* ‘радити’, *ступак* ‘кінь, що йде доброю ступою’, *спрягатися* ‘об’єднуватись з кимсь для спільних дій’, *утеряти* ‘утратити’, *штирхати* ‘штрикати’; їх засвідчує Словник за ред. Б. Д. Грінченка, а також інші лексикографічні праці – з покликаннями на мову як самого письменника, так і його сучасників та наступників. Серед інтердіалектних лексем зафіксовано й такі, що поширені в сучасних східнополіських говірках, проте, імовірно, за життя П. О. Куліша не були вузькодіалектними, напр.: *кришеник* ‘відрізаний шматок хліба чи сала’; *настільник* ‘скатерть’; *обібратися* ‘пристати, зголоситися□’; *стужка* ‘козуб, плетений із лози, де зберігають зерно, борошно’; *челядь* ‘наймити’; *ширітвас* ‘чан’; до того ж більшість з них реалізовано в пізніших творах інших авторів. Виходячи із сучасної Кулішеві мовної ситуації, імовірно, поліськими регіоналізмами були слова *бахмат* ‘бойовий верховий кінь’; *заточити* ‘закотити’; *лубка* ‘табакерка; козуб’; *непогідь* ‘негода’; *опасистий* ‘товстий, огрядний’ та *ушула* ‘стовп, до якого прикріплюються ворота; стовп у паркані, у паз якого вставляються дошки’. Загалом кількість лексичних діалектизмів, включно з їхніми семантичними, словотвірними та фонетичними різновидами,

у досліджених текстах сягає близько шістьох десятків (напр.: *блякати* ‘базікати’, *відхаювати* ‘відходжувати’, *гайдабура* ‘пустун, бешкетник’, *гамалик* ‘карк’, *жакувати* ‘розкрадати’, *ковтях* ‘ковтун’, *куна* ‘пробій у дверях, воротах і т.ін.’, *куфа* ‘бочка, кухоль’, *наповорітмя* ‘на зворотному шляху’, *нащадки* ‘майно, спадщина’, *необзир* ‘не оглядаючись’, *обмисляти* ‘обдаровувати’, *пентюх* ‘рептух, мішок для годівлі коней у запряжці’, *пинда* ‘пихата, бундючна людина’, *потребити* ‘винищити; витратити’, *рознемогтися* ‘занедужати’, *тімаха* ‘нетяга, бідолаха’, *угоноба* ‘задоволення, вдоволення’); гіпотетично, усі вони були відомі в поліських говірках, деякі, імовірно, архаїзувалися ще в докучішеві часи.

Хоча в доборі лексичних елементів П. О. Куліш спирався на широке тло говірок Сходу України (південно-східних та східнополіських), настільки вони були представлені в тогочасному художньому та публіцистичному дискурсах, водночас залучав і південно-західні регіоналізми (*багнітувати* ‘бруднити; псувати, нівечити щось’; *боржій* ‘швидше’; *раріг* ‘сокіл-балабан’; *показити* ‘пошкодити, зіпсувати’ та ін.), які знав із публікацій та безпосередніх контактів з носіями цих діалектів. Відтак Пантелеймон Куліш свідомо виходив за межі питомого східнополіського оточення, цілеспрямовано орієнтуючись на весь українськомовний обшир. Останнє підтверджує провідний принцип його концепції розбудови нової української літературної мови – народність та етнографічний підхід, неодноразово підкреслюваний у редакторських порадах, зокрема й письменникам-чернігівцям, в оцінці мови художніх творів Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ’яненка, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького. З іншого боку, безальтернативне використання багатьох форм чи переважання одних варіантів над іншими, еволюція окремих рис мови П. О. Куліша [динаміку ідіолекту П. О. Куліша засвідчують ті риси, які було виявлено в ранніх першодруках і які не відбито в пізніших текстах чи почасти виправлено в пізніших авторизованих виданнях, напр.: заміна флексії *-е* на *-а* в іменниках II відміни середнього роду однини (*життє* – *життя*; *Запорожжє* – *Запорожжя*; *отаманнє*, *отаманнєм* – *отамання*, *отаманням*); дієслівних форм 1-ї особи множини з *-м* на *-мо* (*випьемь* – *випьемо*) та ін.], що здебільшого репрезентовано морфологічною системою, указують на свідоме формування “орієнтирів-норм”, випрацювання норм літературної мови; менш виразно цей процес простежуємо у фонетиці, яка

значною мірою відбиває східнополіську діалектну основу ідіолекту письменника, що впродовж тривалого часу не зазнала істотних змін.

Треба мати на увазі, що П. О. Куліш розпочав свій творчий шлях у той час, коли процес кодифікації нової української літературної мови був ще далекий від завершення, тому в мовній практиці письменника не можна остаточно розділити загальнолітературні та діалектні елементи. Так, низка рис його мови, які стверджують ідею нерозривного зв'язку ідіолектального портрету автора зі східнополіським довкіллям, відома в багатьох інших говорах, що засвідчує мовно-літературна практика сучасників і наступників Пантелеймона Куліша. Сьогодні, на відстані півтори сотні років, важко встановити, що було запозичено з інших діалектів, адже за цей час у них сталися деякі зміни, особливо лексичні; те, чого немає в східнополіському говорі, могло бути раніше, а те, що ми тепер визначаємо як говіркове, за життя автора могло не бути ареально обмеженим. Однак уважне вивчення багатопланової мовної діяльності впливового культурного діяча, письменника, редактора і видавця, задекларованої, зокрема, лінгвальними рисами його першодруків, уповажнює на висновок про особливу роль П. О. Куліша у витворенні й розбудові загальноукраїнської літературної мови на народній основі. Залишаючись укоріненим у локальне говіркове довкілля, Пантелеймон Куліш прагнув унормувати українську літературну мову, черпаючи з різних діалектів, передусім східноукраїнських.

Поза сумнівом, засаднича роль П. О. Куліша в становленні літературної норми мала надійне опертя в багаторічному студіюванні фольклору, перші й непроминальні зразки якого письменник відбив у звуках східнополіської говірки.

Література

1. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. – К., 2007.
2. Гриценко П. Ю. Передмова // Український діалектний фонофонд. – К., 2004.
3. Дмитренко М. Пантелеймон Куліш як дослідник народної культури України // Нар. творчість та етнографія. – 2003. – № 5–6.
4. Дмитренко М. К. Українська фольклористика другої половини XIX століття : методологічний дискурс : автореф. дис. – К., 2006.
5. Жизнь Куліша // Правда. – 1868. – № 3.
6. Золотова Г. А. Говорящее лицо и структура текста // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. – М., 1995.
7. Кулиш П. Записки о Южной Руси : в 2 т. – Т. 1. – К., 1994.
8. Івашків В. “Записки о Южной Руси” Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLII. Праці Секції етнографії та фольклористики. – Л., 2001.
9. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Л., 2009.
10. Куліш П. Погляд на усню словесність українську // Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Л., 1911. – Т. 6.
11. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи : у 2 т. – К., 2005. – Т. 1.
12. Лобода А. П. Куліш – етнограф // Книгар. – 1919. – Ч. 23–24.
13. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах / Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977.
14. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995.
15. Сімович В. Куліш. З нагоди сорокаліття смерті // Праці Василя Сімовича : у 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. 2.
16. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Л.– Нью-Йорк, 1996.